

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

(Ուղարկուած «Արտասահմանեան երկրների հետ Բարեկամութեան եւ Մշակութային կապի Հայկական Ընկերութեան» կողմէ, Երեւան):

Հայաստանը եղել է նախամարդու բնակութեան եւ դործունէութեան հնագոյն օրրաններից մէկը: Այստեղ էլ մարդը կերտել է քարեդարեան իր դործիքները, բնակութեան է յարմարեցրել քարանձաւները եւ ապրել բնական սնունդով:

Մէկը միւսին են յաջորդել հազարաւոր սերունդներ, որոնք ընտելացրել են կենդանիներին, մշակել հողը, անցկացրել առուներ, կառուցել տներ ու բերդեր, կերտել դործիքներ ու զէնքեր, աշխատել ու կուտել եւ ճանաչել աշխարհը:

Հարիւրաւոր սերունդներ են մաքառել ու ստեղծագործել՝ յետնորդներին ժառանգութիւն թողնելով իրենց հոգեւոր ու նիւթական մշակոյթը, դարաւոր փորձը: Եւ այսօր այդ ամէնի մասին մենք տեղեկանում ենք գլխաւորապէս պեղումների միջոցով:

Վաղուց է հնագէտի բրիչը դադարել սոսկ թանգարանների համար նոր նիւթեր երեւան բերող դործիք լինելուց եւ ըստանձնել է աւելի մեծ դեր, ստացել խորը խորհուրդ եւ իմաստ:

Սովետական Հայաստանի հնագէտները դործելու լայն ասպարէզ ունեն: Նրանց պեղումներն ընդգրկում են հին եւ նոր քարե դարը, պղնձի դարը, երկաթի մըշակոյթի վաղ շրջանը եւ հնագոյն ցեղային միութիւնների ու պետական կազմաւորումների դարաշրջանը, վերջապէս, հին եւ միջնադարեան Հայաստանի տարբեր պատմական ժամանակաշրջանները:

Մեծ են Հայաստանում ծաւալուած

պեղումների արդիւնքները, եւ յօգուածի սահմաններում այդ ամէնի մասին խօսելն անհնարին է. ուստի կը բնութագրենք միայն Գառնիի եւ Դուինի պեղումների արդիւնքները:

* * *

Գառնին գտնուում է Երեւանից մօտ 30 հզրմդր. դէպի արեւելք, Գեղամայ լեռների՝ արեւմուտք ձգուող բազուկների միջեւ, մի գեղադիր վայրում: Այստեղ կան հին ամրոցի մնացորդներ, հեթանոսական փառահեղ տաճարի աւերակներ, միջնադարեան եկեղեցիների փլատակներ, քանդակազարդ խաչքարեր:

Գառնին հին հայկական նշանաւոր ամրոց է եղել, արքայական ամարանոց եւ զօրակայան: Պեղումների շնորհիւ յայտնաբերուեցին պալատական շէնքերի խմբի մէջ մտնող մի քանի կառոյցների մնացորդները: Ամրոցի եռանկիւնաձեւ դարաւանդի ծայրին ամրոցի հրապարակն է, որի ճակատը զարդարում է Ա. դարի յունահռոմէական տիպի վեհաշուք սիւնադարձ տաճարը: Նրա կողքին, Ազատ գետի գեղատեսիլ ձորի համարեայ եզրին՝ վեր են խոյացել պալատական երկու շէնք, մէկը եղել է հանդիսաւոր սրահ, իսկ միւսը՝ արքայական բնակելի ապարանք: Սրահը մի ընդարձակ կառուցուածք է, որի երկայնական պատերից դուրս են պըծել ութական մոյթ, իսկ կենտրոնական առանցքով անցել է ազատ մոյթերի մի շարք: Դէմ-դիմաց կանգնեցուած այս

մոյթերի վրայ է հիմնուել սրահի ծածկը: Սրահի կողքին կառուցուած է եղել արքայական բնակելի ապարանքը, որ երկայնական առանցքով անցնող մի պատով բաժանուել է երկու թեւի, իւրաքանչիւր թեւում ունենալով 5-6 սենեակ: Երկայնականի այս շէնքից պահպանուել են միայն նրկուղային յարկի մնացորդները. այստեղ եղել են ապարանքի տնտեսական բաժանմունքները՝ մառան, հնձան եւ այլն, իսկ մի սենեակի յատակի տակ կառուցուած է եղել ջրամբար: Ապարանքի պատերը նրկարգարդուած են եղել, սակայն նիւղային յարկում միայն մի տեղում է կարմրաների հատուած պահպանուել:

Ապարանքից հիւսիս, հրապարակի վրայ կառուցուած է եղել արքայական բաղնիքը, որն ունեցել է տաք, հով եւ սառը բաժանմունքներ, իսկ հանգստարան-հանդերձարանի յատակը զարդարուած է եղել խճանկարով: Բաղնիքն ունեցել է կրկնակի յատակ, եւ տաք օդն ու ծուխը վերին յատակի տակ մտնելով՝ տաքացրել են յատակը եւ ամբողջ բաղնիքը:

Գառնիի խճանկարները մի հարուստ յորինուածք են, որ պատկերում են ծով՝ առասպելական արարածներով, աստուածութիւններով, ձկնորսներով եւ ձկնորով:

Գառնիի պալատական շէնքերի խումբը, բացի որմանկարներից եւ խճանկարներից, զարդարուած է եղել նաեւ մարմարէ արձաններով, աւաղաններով, որոնց բեկորները գտնուել են պեղումների ժամանակ:

Հայ արքաները Գառնիում թողել են քարի վրայ փորագրուած արձանագրութիւններ, որոնցից 1945 թուականին գտնուել է Տրդատ արքայի յունարէն արձանագրութիւնը՝ ամրոցի շինարարութեան մասին, իսկ 1961 թուականին՝ պահլաւերէն մի արձանագրութիւն, որպիսին Հայաստանում գտնուում է առաջին անգամ:

Գառնի ամրոցի, մանաւանդ գիւղի առեւտրեան թաղամասի Ա-Գ դարերի դամբարանների պեղումների շնորհիւ՝ յայտ-

նաբերուել են մեծ արուեստով պատրաստուած, իրենց ձեւերով ու զարդարանքներով բազմազան կաւէ անօթներ, ապակեայ զոյնզոյն սրուակներ, մետաղեայ զէնքեր, գործիքներ, զարդեր եւ կենցաղային այլ իրեր, ինչպէս նաեւ հարեւան երկրներից, մանաւանդ՝ Միջագետքից, Սիւրիայից եւ Միջերկրական ծովի արեւելեան աւազանի այլ երկրներից ներմուծուած բազմաթիւ առարկաներ:

Գառնիի պեղումները ցոյց են տալիս, որ հին Հայաստանում նկատելիօրէն բարձր զարգացման էին հասել նիւթական արտադրութիւնը, քաղաքային արհեստագործութեան տարրեր ձեւերը, ճարտարապետութիւնը, արուեստը: Հայաստանը տեղ էր գրաւել հին աշխարհի զարգացած երկրների շարքում եւ բաւականաչափ ընդարձակ տնտեսական եւ մշակութային կապեր ունէր նրանց հետ:

* * *

Գառնիից առապարներով անցնող ճանապարհը տանում է հարաւ, դէպի Արատեան դաշտ: Այստեղ նոյնպէս մեծարժէք հնութիւններ կան՝ մեր հինաւուրց ժողովրդի ստեղծագործ տաղանդի փառաւոր յիշատակները: Ահա այնտեղ՝ Մասիս ոտքերի տակ, Արաքսի ափին կայտին են տալիս երեք բլուր: Այնտեղ էր ծագում «գեղեցիկ երկիր Հայաստանի» երբեմնի մայրաքաղաք Արտաշատը: Շքեղ էր Արտաշատը, փարթամ՝ Արարատեան դաշտի բերքով, արհեստներով, առեւտրով:

Անցնում են ժամանակներ, Արտաշատի շուրջը ճահիճներ են գոյանում, օդը վատանում է, քաղաքում առաջանում են հիւանդութիւններ: Այդ ժամանակ՝ խորով Կոտակ թաղաւորը, խորենացու վկայութեամբ, անտառ է տնկում Ազատ գետի հովտում եւ արքունիքը փոխադրում է անտառից վերեւ մի բլրի վրայ եւ շինում է արեւից պատսպարուած ապարանք:

այս տեղը պարսկական լեզուով կոչուում է Դուլին, որ նշանակում է «բլուր»:

* * *

Դուլինը ծաղկում է մանաւանդ 360-ական թուականներից յետոյ, երբ Շապուհ պարսից արքան աւերեց Հայաստանի քաղաքները: Այնուհետեւ, գրեթէ միայն Դուլինը պահպանուեց ու շարունակեց բարդաւաճել՝ դառնալով Հայաստանի գլխաւոր քաղաքը, նաեւ պարսից մարդպանների եւ արաբ ոստիկանների ժամանակ: Այն ընկաւ ԺԳ դարում, երբ բոլորում էր իր հազարամեակը:

Իսկ ո՞րտեղ է Դուլինը, ո՞ւր է այն բլուրը, որտեղ հիմնադրուել են արքայական ապարանքները դեռեւս Դ. դարում: Արարատեան դաշտը եղբորդ բլրաշարքից այգիների ու ծառատունկերի մէջ նկատուում է մի լեռի հողաբլուր, որին թուրքերը Թուփրակ կալը՝ հողաբերդ անուն են տուել: Իրօք, այստեղ բերդ է եղել՝ Դուլին մեծ քաղաքի միջնաբերդը:

1937 թուականից սկսուեցին Դուլինի կանոնաւոր պեղումները, որոնք դեռ չարունակուում են: Ինչէր չի տուել Դուլինը միջնադարեան Հայաստանի պատմութեան, մշակոյթի, քաղաքների, արհեստագործութեան, առեւտրի եւ արուեստի ուսումնասիրութեամբ զբաղողներին:

Միջնաբերդում եղել են քարակերտ պալատներ, որոնց մի բաժանմունքում գետեղուել է մարդպանական Հայաստանի դիւանը: Այդ շէնքերը աւերուել են, հըրկիցուել, վառուել է նաեւ դիւանը, որից պահպանուել են միայն փաստաթղթերին ամրացուած կաւէ կնքադրոշմները:

Քարէ շէնքերի փլատակների վրայ կառուցուել են հում աղիւսից շարուած հաստահողոյս շէնքեր, որոնք աւերուել են թերեւս երկրաշարժից, ապա կրկին կառուցուել ու աւերուել է միջնաբերդը: Բլրի գագաթին շերտ-շերտ կուտակուած դարաւոր փլատակների վրայ կանգնեցուել են նոր պալատներ՝ թրծուած եւ յարգար-

ուած ձեւաւոր աղիւսներից: Միջնաբերդի փլատակների տակ գտնուել են նաեւ ապակեգործի արհեստանոցի, կաւէ անոթներ թրծելու, հնոցի եւ այլ շինութիւնների մնացորդներ:

Միջնաբերդի շէնքերից ոչ պակաս նշանաւոր կառույցներ են եղել ընդարձակ քաղաքի տարրեր մասերում, մանաւանդ կենտրոնական թաղամասում: Այստեղ յայտնաբերուած շէնքերը նոյնիսկ աւելի վեհ են ու չքեղ: Միջնաբերդը քաղաքից անջատուած է եղել ընդարձակ եւ խոր փոսով, որը ջրով էր լցուում. իսկ նրա վրայ նետուել է շարժական կամուրջ: Պահպանուել է կենտրոնական թաղամասից դէպի կամուրջը տանող կամարակապ մուտքը:

Այս թաղամասի բաւականաչափ ընդարձակ բարձունքի կենտրոնում վեհօրէն կանգնած է եղել Դուլինի մայր տաճարը, կողքին՝ կաթողիկոսական պալատը, մի այլ եկեղեցի եւ ուրիշ շէնքեր:

Դուլինի մայր տաճարը կրել է մի շարք փոփոխութիւններ: Սկզբում այստեղ եղել է առանց գմբէթի, թաղակապ ծածկով եռանաւ բազիլիկա: Ե. դարի կէսերին կառուցուել են եկեղեցու հարաւային, հիւսիսային, արեւմտեան արտաքին սիւնասրահները, արեւելեան կողմից խորանին յարող երկու աւանդատները եւ երկրաչափական ձեւեր ունեցող խճապատ յատակը:

Է. դարի սկզբներին շէնքը կրկին վերափոխուել է եւ երկայնական կողմերից՝ հարաւից ու հիւսիսից դուրս արծնող խորանների շնորհիւ ստացել է խաչաձեւ սրբահի տեսք, որի վրայ դրուել է գմբէթ: Գմբէթաւոր հսկայ սրահի ձեւով այն կանգնած է եղել մինչեւ Թ. դարի վերջերը եւ կործանուել երկրաշարժից: Մայր տաճարի կրած փոփոխութիւնները բնութագրական են Դ-ի դարերի հայ ճարտարապետութեան զարգացման ընթացքի համար եւ օգնում են նրա լուսարանութեանը:

Կաթողիկէի մօտ, նրանից փոքր-ինչ

դէպի հիւսիս-արեւելք կառուցուած է եղել միանաւ բազիլիկ եկեղեցի՝ հիւսիսային կողմից բաց սիւնասրահով, որ բնորոշ է Ե-2 դարերի միանաւ եկեղեցիներից շատերի համար:

Նշանաւոր կառուցուածք է կաթողիկոսական պալատը: Դա մի խոշոր աշխարհիկ շէնք է՝ կենտրոնական երկշար սիւներ ունեցող ընդարձակ դահլիճով եւ երկու թեւերով, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի հնդկական սենեակ: Դահլիճի սիւների քարէ հսկայ խոյակները զարդարուած են արմաւենու դալարուն ճիւղի տեսք ունեցող եւ այլ բուսական ու երկրաչափական քանդակներով: Դուլինի կաթողիկոսական պալատը Ե. դարի հայ աշխարհիկ ճարտարապետութեան բացառիկ յուշարձանն է:

Դուլինում բացուել են նաեւ այլ աշխարհիկ շէնքեր, արհեստանոցներ, որոնք օգնում են հայ ճարտարապետութեան եւ, ընդհանրապէս, միջնադարեան հայ մշակոյթի շատ կարեւոր հարցերի լուսաբանմանը:

Գիտական մեծ արժէք են ներկայացնում Դուլինի պեղումների շնորհիւ յայտնաբերուած բազմատեսակ իրերն ու առարկաները, որոնց թիւը հազարների է հասնում:

Խեցեղէն անոթները զարդարուած են գծազրութեան, փորագրութեան, դրոշմազարդերի միջոցով: Ջնարակուած խեցեղէնը (գոյնզոյն ապակեման շերտով պատուած կաւանոթներ) այնքան առատ է, այնքան բազմազան ու չքեղ, որ միայն նրանից մի ամբողջ թանգարան կարելի է կազմել: Յախճապակին երանգների հարստութեամբ ու համադրութեամբ, կեն-

դանական, բուսական ու երկրաչափական զարդերի բարձր արուեստով հիացմունք է պատճառում դիտողներին եւ այսօր էլ առատ նիւթ է տալիս ժամանակակից կերպական արուեստին: Իսկ երկաթէ գործիքներն ու զէնքերը, մետաղէ իրերն ու զարդերը, ոսկերչութեան բարձրարուեստ արտադրանքի բազմաթիւ նմոյշները...

Տեղում արտադրուած իրերի հետ միասին Դուլինում գտնուել են չինական սելադոնի, իրանական չողուն յախճապակու, բիւզանդական ապակու նմոյշներ, արաբական, սելճուքեան, թաթարական, վերացական դրամներ, որոնք խօսում են հարեւան, նոյնիսկ հեռաւոր երկրների հետ միջնադարեան Հայաստանի ունեցած տնտեսական, առեւտրական եւ մշակութային կապերի մասին:

Դուլինի եւ Գառնիի պեղումները ցոյց են տալիս, որ մեր նախնիները իրենց դարաւոր առաջնութաց ուղու վրայ մշտապէս մաքառել ու ստեղծաբործել են, թողնելով մի հին քաղաքակիրթ ժողովրդի պատիւ բերող մշակութային մեծ ժառանգութիւն. չեն խորշել իրենց կենսափորձն ու մշակոյթը ուրիշ ժողովուրդների ունեցած լաւագոյնով հարստացնելուց:

Մեր նախնիների թողած ժառանգութիւնը սոսկ հիացմունքի առարկայ լինել չի կարող. այն ունի ոչ միայն հոգեւոր, այլեւ նիւթական, դաստիարակչական նշանակութիւն: Այն օգնում է հինը ճանաչելու, եւ նորը, աւելի վեհ, աւելի գեղեցիկ կառուցելու գործին:

Բ. ԱՌԱՔԵԼ ԵԱՆ
Պատմական Գիտութիւնների
դոկտոր, պրոֆեսոր

Երեւան, 1962